

inž. agr. Tomaš Žižić

RAZVITAK ZEMLJORADNIČKOG ZADRUGARSTVA U CRNOJ GORI

Tomaš Stankov Žižić rođen je 14. februara 1909. godine u Poljima Kolašinskim. Otac mu je poginuo u Prvom svjetskom ratu 1915. u borbi protiv Austrijanaca, a Tomaš je kao dijete pretrpio sve strahote Prvog svjetskog rata i austrougarske okupacije. Poslije završene gimnazije Tomaš je studirao na Poljoprivredno - šumarskom fakultetu Beogradskog univerziteta, koji je završio 1934. godine. Njegove kolege sa studija pamte ga kao veoma darovitog i razumnog studenta, koji je pokazivao veliko interesovanje za samostalni naučno-istraživački rad, a akademik Ljubo Pavićević, takode predratni student agronomije, ističe da je Tomaš spravom smatran jednim od najrazumnijih i najrazboritijih studenata Beogradskog univerziteta toga doba.

Nakon završenih studija radio je u Ivanjici i u Beogradu u Savezu nabaljačkih zadruga državnih službenika. Ispred kapitulacije Jugoslavije 1941. radio je u Poljoprivrednoj zadrugi „Seljačka samopomoć” u Cetinju, a nakon okupacije zemlje otišao u Šahoviće gdje je radio na organizovanju ustanka u Bjelopoljskom kraju. Istaknuti je učesnik narodno-oslobodilačkog rata sve do svoje pogibije blizu Mrkonjić grada početkom 1942.godine.

Nedavno smo došli do rukopisa inženjera Tomaša Žižića: *Razvitak zemljoradničkog zadrugarstva u Crnoj Gori* - koji, koliko nam je poznato, nije objavljan. Tekst rukopisa sadrži sljedeća poglavlja: Naš prvobitni zadrugni život, Raspadanje plemenskih organizacija, Uloga kapitala u razaranju kućnih zajednica i prirodne proizvodnje i počeci kapitalističke privrede; Pojava savremenog zadrugarstva u Crnoj Gori prije svjetskog rata; zadrugarstvo u novijim prilikama poslije svjetskog rata i pojava „Seljačke samopomoći” i njen značaj.

U radu je dat pregled razvitka zemljoradničkog zadrugarstva u Crnoj Gori, od njegovog početka do 1940. godine, što predstavlja veliki prilog za izučavanje zemljoradničkog zadrugarstva u Crnoj Gori. Autor rukopis nije potpisao. Mi smo pak ustanovili da je njegov autor inž. Tomaš Žižić, na osnovu izještaja dr Nika S. Martinovića Pokrajinskom komitetu KPJ Crne Gore, Cetinje od 7. februara 1946.godine. Pored ostalog, Niko Martinović obavještava Pokrajinski komitet da im šalje „Dva referata pok. inž. Tomaša Žižića” „O razvoju zadrugarstva u Crnoj Gori” i „O privredi zetske banovine”. Prije rata - nastavlja Martinović - bio sam u seljačkoj samopomoći kao član Nadzornog odbora, a pok. Tomaš kao član Upravnog odbora, kada mi je dao svoje rukopise na čitanje. Smatram da danas ti referati pripadaju vama, te vam ih zato i dostavljam”.

Za objavljivanje pripremio dr Jovan Bojović
Istorijski institut - Podgorica

Dakle, nema sumnje da je autor rukopisa „Razvitak zemljoradničkog zadrugarstva u Crnoj Gori“ inž. agronomije Tomaš Žižić. Zbog značaja ovog rukopisa objavljujemo ga u cjelini.

Razvitak zemljoradničkog zadrugarstva u Crnoj Gori Naš prvobitni zadružni život

Zadrugarstvo u Crnoj Gori ne potiče od novijeg doba. Ono se nije razvijalo pod uticajem sa strane, već je poniklo tu, u narodu. Dok je današnje savremeno zadrugarstvo došlo kao posljedica naglog razvoja industrije i tehnike, što je izazvalo socijalne promjene, pa time i udruživanje ekonomski najslabijih na bazi samopomoći u cilju zaštite njihovih interesa, dotle staro crnogorsko zadrugarstvo nosi specifično obilježje po svome postanku, načinu udruživanja, a naročito po tome što se u njemu razvio oblik zajedničke svojine nad dobrima (šume, pašnjaci, utrine, ribolovi, vode progoni itd.). Pored toga, za razliku od savremenog zadrugarstva, kod Crnogoraca je važno načelo nedjeljivosti i neotuđivosti zajedničkog dobra, a svaki član kolektiva (zajednice) uživao je jednaka prava i dužnosti. Ovim zajedničkim dobrima upravljala su bratstva i plemena, koja su u ondašnjem društvenom uređaju Crnogoraca bila često samostalne političke i kulturne jedinice, sa svojom upravnom i sudskom vlašću. Pri upravljanju ovim dobrima i kod bratstva i kod plemena vladala je ista ideja o nedjeljivosti dobara u cilju da bolje služe zajednici i budućim generacijama.

Nedjeljivost zajedničkog dobra, bratstveničkog i plemenskog, uhvatila je duboki korijen kod našeg naroda. Zahvaljujući toj ideji ustanova komuna sačuvala se kao takva i dan danas, u mnogim našim krajevima, uprkos svim društvenim, političkim i ekonomskim promjenama kroz koje je prošla naša zajednica. Tako su još i danas vrlo mali individualni posjedi (posjedi pojedinaca) nad šumama, pašnjacima, ribolovima itd. Naprotiv, dobra su zajednička - bratstvenički i plemenski komuni, kojima se i danas upravlja po ranije običajnom načinu. Kakav značaj predstavljaju komuni za dotičnu zajednicu, najbolje se to vidi, ako se uzmu za primjer crnogorske šume. Tako od ukupne površine zemljišta pod šumama od 297.214 hektara pripada individualnom gazdinstvu 64.158 hektara, dok bratstvima i plemenima pripada 209.207 hektara, ili u procentima na pojedince otpada 21% a na kolektivna dobra 70%. Ostatak pripada državi i crkvi.

Raspored šuma po vrsti vlasništva

R.br.	Srez	Cjelokupna površina sreza ha	Ukupna površina šuma ha	Državne ha	Plemen. seos. ha	Crkvene ha	Pojedinih privatnika ha
1.	Andrij.	127.500	48.623	3.859	39.030	-	5.734
2.	Barski	96.300	11.734	2.500	6.184	-	3.050
3.	D.grad.	59.500	9.211	-	7.683	-	1.528
4.	Kolašin	102.300	34.726	1.800	29.031	1.760	2.203
5.	Nikšić	177.400	114.443	7.671	66.913	3.035	36.824
6.	Podgor.	115.800	16.242	-	9.321	-	6.921
7.	Cetinje	103.400	15.335	144	8.078	650	6.463
8.	Šavnič.	195.000	46.900	-	42.967	2.500	1.433
Svega:			297.214	15.974	209.207	7.945	64.158

Iz ovoga se vidi da je kod Crnogoraca još iz davnina bio razvijen smisao za zajednicu, što je bilo uslovljeno u prvom redu borbom za samoodržavanje i odbranu, i samim društvenim uređenjem zajednice. Ova zajednica bila je sastavljena od nižih i

viših jedinica, koje su takode zasnivale svoj život na bazi kolektiva. Kao osnovna, prvobitna jedinica zajednice bila je kućna zajednica, zasnovana na užem krvnom srodstvu. Više kućnih zajednica, vezanih krvnim srodstvom, sačinjavala je bratstvo, koje je posjedovalo izjesna zajednička dobra-komune.

Kao treći, najveći oblik ondašnje zajednice, bilo je pleme, koje je obuhvatalo više bratstava. Ono je takode posjedovalo i danas posjeduje pomenuta zajednička dobra - komune.

Da bi se bolje osvijetlila struktura (sastav) i organizacija pomenutih zajednica, potrebno je osvrnuti se na svaku pojedinačno i bar u najglavnijim tačkama istaći njihova zadružna načela i svojstva.

Kao prva i osnovna jedinica u zadružnom životu Crnogoraca javila se kućna zajednica. Ovakve kućne zajednice, u širem smislu riječi, održale su se i dan danas, dok su kod drugih naroda davno iščezle. (očuvala su se još kod Arbanasa i nekih još primitivnih naroda).

Kućne zajednice sačuvane su najviše među Vasojevićima, u Morači (Donjoj i Gornjoj), Rovcima, Bratonožićima, Kućima itd. One su često brojale do 100 duša, a u njima su bile zastupljene po četiri generacije kućne čeljadi. Broj ovih zajednica i broj članstva u njima danas je daleko manji, a izmijenjeni su i principi, (načela) po kojima su se one upravljale, što je došlo kao posljedica novog društvenog uređenja i faktora koji u njemu djeluju.

Kućna zajednica predstavlja skup krvno vezanih članova, koji potiču od jednog pretka, a koji žive pod jednim krovom. Njom upravlja kućni domaćin, porodični savjet (savjet) i pojedini njeni članovi. Ona posjeduje zajedničku imovinu: kuću, zemlju, stoku i dr. Ta imovina je bila nedjeljiva i neotuđiva, a prenosila se sa generacije na generaciju.

Domaćin kuće je bio najčešće njen najstariji član, no bivalo je i takvih slučajeva da se domaćin kuće određuje izborom, u kome su učestvovala sva punoljetna domaća čeljad, vodeći pri tome računa da izabrano lice - domaćin, raspolaze znanjem, umješnošću, okretnošću i iskustvom u pogledu upravljanja zajedničkom imovinom i u pogledu zastupanja interesa zajednice prema drugima. Međutim, za sve važnije poslove kao što su: prodaja, kupovina imanja, zaduženje itd., bio je nadležan kućni savjet. U ovakvoj zajednici vladaja je potpuna sloga među njenim članovima. Svaki član radio je prema svojim sposobnostima za kuću i uživao plodove zajedničkog rada. Članom zajednice smatra se i onaj član koji bi otišao za zaradom, daleko od kuće, pošto je i on svu svoju zaradu unosio u zajednicu. Među članovima nije dolazilo do nesporazuma, izbjegavanja zajedničkoga rada, rasipanja zajedničke imovine, već naprotiv, svaki se trudio da što više uradi i da na taj način podigne i unaprijedi zajedničku imovinu. Stari, nejak i bolesni članovi porodice uživali su svu pažnju i naklonost radnih članova zajednice. U ovim zadrugama vladala je prirodna privreda, što je bilo obilježje ondašnjeg privrednog poretka. Zadruga je proizvodila samo za podmirenje potreba svojih članova i ujedno prerađivala svoje proizvode. Ovakvim načinom proizvodnje i potrošnje podmirivane su one najosnovnije životne potrebe zadrugara, tim prije što su njihovi prohtjevi bili vrlo ograničeni, jer je kulturni život bio nerazvijen.

Rad ovih zadruga u njihovom prvobitnom razvoju svodio se u glavnom na ova tri osnovna privredna zanimanja: najprimitivniju obradu zemlje, nomadsko stočarenje i najjednostavniju domaću prerađivačku radinost. Proizvodnja za tržište bila je takoreći nepoznata. Ukoliko je izvejsnih proizvoda nedostajalo, do njih se dolazilo putem trampe, pošto tada nije postojao novac kao sredstvo za razmjenu dobara. Za novcem se nije ni osjećala potreba, jer nije bilo organizovane državne vlasti, koja redovno za njeno funkcionisanje stavlja namete zajednici. Prema tome nijesu postojale nikakve dažbine.

Ovako posmatrane, kućne zajednice - Zadruga predstavljale su socijalno-ekonomske ćelije, koje su ulazile u sastav jednog višeg združnog tijela - bratstva.

Bratstvo je sačinjavalo skup više kućnih zajednica, vezanih krvnim srodstvom sa zajedničkim pretkom. Pored krvne veze, koja je ove zajednice spajala u bratstvo i pored individualne svojine ovih zadruga, postojala je i zajednička svojina, koja je predstavljala i vezu zajedničkih interesa, takozvani bratstvenički komuni. Ovi komuni održali su se i do danas. Tako na primjer: bratstva Džakovići, Kneževići, Bojovići, Zukovići, Bečkovići i Klenčani, u srezovima nikšićkom i šavničkom, posjeduju zajedničke šume u ukupnoj površini od 2.911 hektara. Ovi bratstvenički komuni sastojali su se od zajedničkog posjeda šuma, pašnjaka, planina, vode i dr.

Zajednička dobra iskorišćavali su podjednako svi bratstvenici, a njima se upravljalo preko izabranih predstavnika na osnovu običajnog prava.

Zbog važnosti bratstveničkih komunaa za bratstvo usvojen je princip nedjeljivosti i neotuđivosti. Bratstvo, je uz to, još težilo da se komuni ne samo sačuvaju, već da se i uvećaju, bilo prigrablivanjem od slabijeg bratstva, bilo od zajedničkog neprijatelja (Turska). Na ovaj način, jača, združnija bratstva pribrađivali su veće komplekse šuma i pašnjaka i tako se ekonomski jačala.

Pored krvnih i zajedničkih ekonomskih interesa, bratstva su bila vezana zajednicom i radi svoje odbrane i svojih prava, jer se u to vrijeme vodila borba među bratstvima radi preotimanja dobara.

U bratstvu je dolazila do izražaja ideja solidarnosti i uzajamnog pomaganja. Tako, na primjer, kada jednom bratstveniku izgori kuća, svi bratstvenici bili su dužni da mu privuku svu potrebnu građu i da daju potrebnu građu za podizanje nove kuće, dok je domaćin plaćao samo majstora. Isto tako pomoć je ukazivana i porodici poginulog ili umrlog bratstvenika, a ona se sastojala u oranju ili sjetvi, kopanju, kosidbi i svim poljskim radovima, do pribiranja ljetine. U slučaju pokolja stoke od zveradi, stočnih zaraza ili zapljene stoke, bratstveniku koji je pretrpio ovu štetu, ostali su davali svaki iz svoga tora, onoliko grla stoke koliko je koji mogao.

Bratstveničkoj sirotinji ukazivana je stalna pomoć sve dotle, dok ne prispije radna snaga, koja bi bila sposobna da ishranjuje porodicu. Nijesu zanemarivani ni inokosni i siromašni bratstvenici. Jednom riječi, bratstvenička pomoć se ukazivala svuda i na svakom mjestu, gdje god je to bilo potrebno.

U vrijeme punog razvoja kućnih zajednica kao zadruga, bratstava i bratstveničkih komunaa, koje su bile, kao što se vidi, pretežno socijalno-ekonomske tvorevine, društveno i državno uređenje Crne Gore počivalo je na plemenima. Kako u to vrijeme nije postojala organizovana državna centralna vlast, to su Crnom Gorom upravljala plemena. Plemena su živjela zasebnim manje više samostalnim životom i bila su jedini nosioci upravne i sudske vlasti. Društveni i politički život plemena upravljao se prema običajnom pravu, pošto u to doba nije bilo pisanih zakona. Pleme je sačinjavalo jednu političko-geografsku cjelinu, a bilo je sastavljeno od više bratstava. Plemenom su upravljale plemenske starješine, koje je narod birao na svojim zborovima. Ovi zborovi su pretstavljali neku vrstu narodnih skupština koje su bile suverene. Narodno predstavništvo ili „zbor“ rešavao je i donosio sve važnije odluke, koje su se ticale društvenog i političkog života plemena.

Vrhovna uprava plemena sastojala se iz plemenskih starješina izabranih od naroda. Starešinsko zvanje nije bilo nasljedno već izborno. Ovo starešinstvo trajalo je dok je dotični starešina uživao narodno povjerenje.

Plemena su prema tome bila samostalne političke i kulturne zajednice sa demokratskim uređenjem. Ona su bila povezana odbranbenim savezom, te su tako zajednički vodila borbu za nezavisnost svoje zemlje. U ovoj zajednici plemena su bila ravnopravna i potpuno nezavisna jedna od drugih.

Iako je pleme bilo sastavljeno od nesrodnih elemenata bratstava, ipak ono je predstavljalo čvrstu zajednicu, za koju su bratstva vezivali ekonomski interesi. Ka-

ko je pleme predstavljalo jednu širu i jaču zajednicu, to je ono pružalo zaštitu života i imanja, kako bratstvu tako i pojedincu u borbi sa Turcima i drugim plemenima.

Pored dužnosti koju je pleme vršilo kao državna vlast, ono je predstavljalo, a predstavljala i danas, posjednika plemenskih dobara ili, kako to narod kaže, plemenskih komuna. Kao što bratstveničke komune, tako isto i plemena posjeduju plemenske komune, samo u mnogo većoj mjeri i od mnogo većeg ekonomskog značaja.

Plemenski komuni zauzimali su nekada velike površine dobara kao: šuma, pašnjaka, planina, utrina, progona, pojila, voda, pa čak su posjedovala i zajedničke ribolove. Ovi plemenski komuni sačuvali su se do danas, samo dosta smanjeni, jer su i oni bili pod uticajem različitih političkih, ekonomskih i socijalnih faktora, koji su mijenjali društveno i državno uređenje Crne Gore. Međutim, pored svih navedenih uticaja plemenski komuni su još i danas mnogobrojni, zauzimaju dosta velike površine zemljišta i predstavljaju za neka plemena važnu ekonomsku podlogu. Njihov ekonomski značaj najbolje se vidi iz sljedećih podataka o plemenskim šumskim komunima u Crnoj Gori. Tako, na primjer, plemena: ljevorečko, bjelopavličko, rečinsko, gornjomoračko, prekobrdsko, kočinsko, kučko, pipersko, njeguško, drobnjačko, šekularsko, trepačko, oputno-rudinsko i poljsko, posjeduju 56.442 hektara ili jednu petinu od ukupne površine u Crnoj Gori, što u procentima čini 20%.

Kao što je naprijed rečeno, među plemenske komune spadali su i ribolovi sa kojima se upravljalo na isti način kao i bratstveničkim komunama, samo na široj osnovi. Kako su organizacija, upravljanje i iskorišćavanje plemenskih komuna bili od velikog značaja za održavanje samih komuna, kao i koristi, koje je postizalo pleme na ovaj način, biće od interesa da se upoznamo sa organizacijom upravljanjem i načinom iskorišćavanja jednog od najstarijih plemenskih komuna - ribolovima ceklinkog plemena na Skadarskoj jezera. Ovo će biti u toliko interesantnije, što se radi o iskorišćavanju jedne privredne grane, koja je zahtijevala savršeniji način organizacije, više stručnog znanja i umjetnosti. Pored toga, ova organizacija pokazala nam na kojoj je visini bila kolektivna svijest zadrugara.

Nastanjeno u neposrednoj blizini Skadarskog jezera, ceklinsko pleme stalno je ugrožavalo turske interese u ribolovima na Skadarskom jezera, koji su predstavljali veliko bogatstvo. Zbog čestih upada ovoga plemena u skadarske ribolove, Turci su se sve manje njima koristili i naposljetku su bili prinudeni da ih prodaju ceklinkom plemenu za 1.000 groša. Na ovaj način ceklinsko pleme postalo je vlasnik zajedničkog dobra na komunalnoj osnovi. Od tada, a to je bilo prije 200 godine, pa sve do danas ceklinski ribolovi ostali su plemenski komuni i ujedno to je najstarija zajednica na komunalnoj osnovi, ne samo u Crnoj Gori, već možda i na Balkanu.

Upravljanje ribolovima i njihovo iskorišćavanje i regulisanje prava i dužnosti plemenika, vršilo se na osnovu od plemena utvrđenih normi, koje su važile kao pravila. Pravila tada postavljena još i danas važe.

Vrhovni organ plemena je plemenski zbor, koji je birao pretstavnika plemenačuvara komuna. Ovaj pretstavnik zastupao je pleme pred drugim. Plemenski zbor, pored biranja predstavnika plemena - čuvara komuna, donosio je odluke o davanju jednog dijela lova crkvama, a u novije vrijeme ova praksa je promijenjena, tako da se dio, koji je dodijeljivan crkvama, daje školama, a crkvama po uvidavnosti starešinstva i to u slučajevima kada je trebalo pomoći crkvi radi opravke.

Radi bolje organizacije posla, a u cilju racionalnog (boljeg) iskorišćavanja ribolova, nametala se potreba da se izvrši podjela rada. Tako je u prvom redu birano starešinstvo ribolova ili „brodsko starešinstvo“, kako ga nazivaju Ceklinjani. Starešinstvo su birali iskusni lovci - ribari između sebe, da bi na taj način u ovom bili zastupljeni najiskusniji i najsposobniji među ribarima, koji su uživali povjerenje i poštovanje ribara. Naredjenja starešinstva bila su striktno izvršavana bez pogovora i u radu je vladala disciplina. Starešinstvo je birano na početku svake lovačke godine.

Ono je vršilo podjelu rada među lovcima, određivalo čuvare ribolova, utvrđivalo datume i mjesta gde se imalo početi sa lovom, (jer ni jedan udioničar ne može obavljati lov u zajedničkim ribolovima, zato što je lov obavljan kolektivno), stara se za nabavku potrebnog materijala i lovačkog pribora, vrši prodaju viška ulovljene ribe, poslije podmirenja domaćih potreba udioničara. Starešinstvo je imalo pravo da u sporazumu sa lovcima dijeli pomoć sirotinji, kada je lov bio obilan, itd.

Udioničari - saplemenici uživali su podjednaka prava u zajedničkom ribolovu i svaka kuća ili dom, imala je samo jedan dio.

Lovom su se bavili lovci, koji su stalno boravili na jezeru, dok su ostali nelovci ustupali svoja prava lovcima uz određenu naknadu prema pogodbi, i to samo za jednu godinu. Ulovljena riba dijelila se po domovima na jednake djelove. Ni jedan udioničar nije mogao otuđiti, založiti ili pokloniti svoj dio u ribolovima, pa ni onda kada se iselio iz plemena ili van granica države, već je njegov dio ostajao ostalim udioničarima. U slučaju smrti udioničara, koji ne ostavi muškog nasljednika, njegova udovica ili njegova kćer uživaju taj dio do smrti ili eventualne udaje ili preudaje. Kćer ne može odnijeti dio u miraz, bilo da se uda za udioničara ili neudioničara u ribolovima.

Udio prestaje smrću udioničara, koji se istražio, kao i onome koji radi protiv opštih interesa plemena Ceklina u ribolovima.

Sve nastale sporove među udioničarima rešavao je izabrani sud - sud dobrih ljudi i njegove odluke su bile izvršene. U ovom komunu, kao što se vidi bio je izgrađen takav poredak, u kojemu su svi udioničari uživali jednaka prava i dužnosti. Ovakav poredak bio je preduslov za održanje zajedničkog dobra, koje je predstavljalo veliko bogatstvo plemena i svakog pojedinca.

Od kolikog su ekonomskog značaja bili ribolovi za ceklinsko pleme najbolje će se vidjeti iz podatka o količini ulovljene ribe u toku jedne lovačke godine. Tako je u 1884. godini ulovljeno i prodato 400 miljara (1 milijar - 500 kgr.) ribe po 66 fijorina za 1 milijar, ili svega 26.400 fijorina, što u današnjem novcu iznosi 1.056,00 dinara. Međutim, zabilježeno je takođe da se lovilo i do 1.000 miljara (500.000 kgr) što je u fijorinima iznosilo 66.000 ili u današnjem novcu izraženo 2.640.000 dinara.

U najnovije vrijeme prihodi od ulovljene ribe i krljušti dostizale su i do 3.000.000 dinara.

Najglavnija vrsta ribe koja je lovljena i koja je predstavljala i najveću vrijednost jeste ukljeva (saraga), a pored nje bile su i druge vrste ribe kao: krap (šaran), jegulja, rede pastrmka, kečiga i druge. Tek u novije vrijeme, višak ukljeve, koja je sušena na primitivan način, izvezio se u Italiju, a docnije i u Srbiju.

Pored izvoza ukljeve Ceklinjani su poslije svetskog rata izvezili i krljust u Francusku za koju je postojala vanredno dobra konjunktura - dobri uslovi za unovčenje.

Sav ovaj lov vršili su ceklinski ribari primitivnim lovačkim priborom, pa ipak su ostvarivali tako velike prihode. A šta bi tek ostvarivali da su se upotrebljavale savremenije lovačke sprave?

Iz prednjeg izlaganja vidi se kako je nastao komun plemena ceklinskog, kako je bila sprovedena organizacija kolektivnog rada, kakvi su odnosi vladali među zadruharima, kakva su prava uživali i koje su im se dužnosti u zajednici nametale, kako su iskorišćavali ribolove i vršili diobu proizvoda, živjeli, radili, borili se, ostvarivali prihode i uživali plodove svoga rada.

Samo u ovakvoj radnoj zajednici, gdje su svi članovi bili jednaki, gdje je svaki pojedinac prema svojim sposobnostim nesebično radio za zajednicu, gledajući u opštem dobru svoje lično dobro, gdje je vladao duh uzajamnog povjerenja, iskrenosti i solidarnosti, mogli su se postizati ovakvi uspjesi, zajednica dobro funkcionisati i održati svoj poredak manje više do najnovijeg doba.

Novo doba sa novim privrednim i političkim poretkom, koje je obilježje kapitalističke privrede donijelo je sobom grubi egoizam - sebičnost, težnju za ličnim bo-

gaćenjem, grubu eksploataciju (iskorišćavanje drugih), moralnu posrnutost, korupciju, špekulaciju i td. Što je sve imalo uticaja i na poredak i odnose u ovoj staroj zajednici - ceklinskom komunu. Osobito poslije svjetskog rat stara načela ove zajednice bila su poljuljana, prvo uticajem spolja, od strane duhovnih vlasti, koje su težile da jedan dio ribolova prisvoje za sebe, zatim uticajem svjetovnih vlasti raznim nametima i ograničenjima i drugo, uticajem iznutra od strane pojedinaca - udioničara, koji su težili za ličnim bogaćenjem unoseći na taj način nered, špekulaciju, iskorišćavanje drugih, koristeći se pri tome svim sredstvima kojima se odlikuje kapitalistički način vladavine.

Zajednički rad Crnogoraca nije se ispoljavao samo u komunima, on se ogledao i u uzajamnoj pomoći u obliku moba, pozajmica, zareda, supona, sprega i td. Ij. uvijek kada je priroda posla zahtijevala rad udruženih snaga. U ovom periodu kada je cijeli privredni i politički život počivao na plemenskoj organizaciji, privredni život nosi obilježje ovog vremena: borba za pribavljanje najosnovnijih životnih potreba. Kao najvažnija privredna grana i zanimanje zemljoradnika bilo je stočarstvo i najprimitivnija zemljoradnja.

S obzirom na ovakav način stočarenja, stoka je manje više bila sitna, krzljava i slabe produktivne vrijednosti. Zemljoradnja je bila takođe nerazvijena, jer se zemlja obrađivala najprostijom poljoprivrednom spravom - ralom, a gajile su se dvije do tri kulture - proso, ječam i ovas, koje su predstavljale glavnu hljebnu hranu. Pribavljeno kultura bio je vrlo mali, jer pored primitivne obrade zemljišta, nije se vršio izbor sjemena, niti su ondašnji zemljoradnici poznavali plodored (smjena usjeva), već su se kulture sijale na jednom mjestu po više godina. Na ovaj način zemlja se jednostrano iscrpljivala, pa su je zbog toga morali ostavljati po nekoliko godina pod ugarom, da bi se odmorila, a oni su tražili nove površine zemlje za proizvodnju hljebne hrane.

U ovo doba nije bio razvijen saobraćaj, niti kolski niti rečni. Trgovina je takođe bila nerazvijena, te su svoje potrebe podmirivali putem trampe (razmijene), tj. razmjenom proizvoda jedne vrste za proizvode druge vrste.

Pored nerazvijene poljoprivrede, saobraćaja i trgovine, zanatska radinost bila je takođe nerazvijena, ali je zato bila dosta razvijena kućna radinost, koja je zamjenjivala zanatstvo. Putem kućne radinosti izrađivao se najnužniji poljoprivredni alat, kućni namještaj, kao i predmeti za odjeću i obuću.

Ne samo da je bio nerazvijen privredni i socijalni život, već je i kulturno-prosvjetni bio na niskom stupnju. Pismenost je bila skoro nepoznata, a u koliko je i bilo, ona je bila privilegija sveštenih lica. Kako su oni bili isključivo nosioci prosvjete, to je i prosvjeta ovog doba nosila vjerski karakter, služeći samo crkvi. S obzirom na karakter ovakve prosvjete, narod se nije mogao kulturno podizati nego je i dalje ostao neprosvećen. Pa ipak u narodu je postojala težnja za kulturnim izgrađivanjem, što se ogledalo u gajenju narodnih pjesama i drugih narodnih umotvorina te se na taj način razvijala usmena književnost, koja je bila izraz duhovnog života i narodnih stremljenja.

Jednom riječju, cijeli privredni, socijalni i kulturni život ovoga vremena bio je nerazvijen. Potrebe su bile vrlo ograničene, prohtjevi mali, te se narod zadovoljavao najnužnijim namirnicama za održavanje života, koji je zbog toga bio jednostavan i skućen.

Raspadanje plemenskih organizacija

Društveno uređenje Crne Gore, koje se zasnovalo na plemenskoj organizaciji ili vladavini naroda zadržalo se dosta dugo. Međutim, oblik ovakvog uređenja počinje se mijenjati pod uticajem spoljnih i unutrašnjih prilika. Tako se početkom XVII vijeka pojavljuje gubernadurstvo, koje je težilo stvaranju centralne vlasti, a na drugoj strani pojavljuje se duhovna vlast, koja je takođe težila za centralizacijom i uzima-

njem vlasti u svoje ruke. Ove dvije struje vodile su međusobnu borbu za prevlast potpomagane spolja. Gubernaduri su pomoću Mlečana nastojali da nametnu svoju vlast plemenima, dok su vladike to isto htjele pomagane od ruskog cara.

U ovoj borbi gubernadura i vladika za prevlast, plemena su postepeno počela gubiti svoju samostalnost, dok u prvoj polovini devetnaestog vijeka nije izvršena nasilnim putem centralizacija vlasti pobjedom vladika i tako iz plemenskog društvenog uređenja prešlo se na društveno uređenje sa centralnom vlašću.

Formiranjem države pravni poredak plemenske organizacije, koji je počivao na običajnom pravu, postepeno se zamjenjuje pisanim zakonima, koji čine velike reforme u državnom i društvenom uređenju Crne Gore. Na ovaj način i pod uticajem raznih drugih faktora, o kojima ovdje ne možemo govoriti, plemena gube svoju samostalnost.

Gubljenje plemenske samostalnosti imalo je uticaja i na plemenske komune, koji su se, zavodenjem novog državnog uređenja počeli i djelimično raspadati, jer, prestankom plemenske vlasti pojavljuju se težnje pojedinih bratstava i jačih kućnih zajednica za povećanjem njihovih posjeda na račun plemenskih komuna. Ovo prisvajanje komuna izazvalo je međusobne svade i borbe, kako među plemenima, tako i među bratstvima i pojedinim kućnim zajednicama - zadrugama. U ovoj borbi oko povećanja posjeda na račun zajedničkog dobra plemenskog i bratstveničkog, jačale su pojedine kućne zajednice i, ukoliko su one brojile više članstva, utoliko su više pribavljale od komuna i time stvarale povoljnije uslove za život i razvoj.

Ovo je imalo upliva na dalji razvoj, jačanje i održavanje ovih zajednica, u kojima je uglavnom bio skoncentrisan (sabran) cijeli ondašnji privredni život.

Kao i ranije, i u ovom periodu privreda je bila nerazvijena. Ona je i dalje zadržala naturalni karakter. Zadruga su se bavile proizvodnjom najosnovnijih namirnica za podmirenje domaćih potreba. Međutim, jačanjem, odnosno povećanjem broja članova zadruga, rasle su i njihove potrebe, što je zadruga primoravalo da prelaze sa dotadašnjeg skoro jedinog pašnjačkostočarskog zanimanja i na zemljoradnju. Ali i proizvodi zemljoradnje bili su neznatni iz više razloga: površine zemljišta pod oranicama bile su male, zemlja je obrađivana najprimitivnije, jer im je za ovu vrstu zanimanja nedostajalo potrebno iskustvo i vještina. Zemljoradnjom su se bavile najviše žene i djeca, pošto su odrasli muški članovi bili u stalnoj borbi sa neprijateljem, za očuvanjem nezavisnosti i slobode naroda, te se zbog toga nijesu mogli potpuno odati zemljoradnji. Ovo odsustvo muške radne snage u obrađivanju zemlje provlači se kroz cijelu istoriju Crne Gore, sve do najnovijeg vremena, što je bio jedan od najglavnijih faktora, koji je sputavao normalan razvoj poljoprivrede i ujedno ekonomsko podizanje i jačanje Crne Gore.

Ovakvom proizvodnjom nijesu se mogle podmiriti potrebe članova zadruga, jer se njihov broj stalno povećavao, a proizvodnja nije rasla uporedo sa ovim množenjem.

Oskudica potrebnih sredstava za život izazivala je trvenje među zadrugarima, pa i odvajanje pojedinih zadrugara od kućne zajednice. Na taj način počinje unutrašnje nagrizanje kućne zajednice i osnivanje samostalnih (individualnih) gazdinstava.

Uloga kapitala u razaranju kućnih zajednica

i naturalne proizvodnje i početci kapitalističke privrede.

Uz ovo unutrašnje nagrizanje kućnih zajednica, u seljačku privredu postepeno prodire kapital, kao obilježje novog privrednog i političkog poretka, koji počinje da iz temelja mijenja dotadašnji privredni i društveni život i time ubrzava proces raspadanja kućnih zajednica i stvaranje individualne privrede.

Proces raspadanja porodičnih zadruga, kao posljedica prodiranja kapitala u selo, nije se odigrao najedanput. Kapital je postepeno ulazio u seljačku privredu.

Novac se javlja u našoj privredi mnogo kasnije, i to zbog toga što nije bilo prirodnih mogućnosti za jači razvoj privrede. Uz to, terenska nepristupačnost, geografski položaj i nerazvijen saobraćaj zatvorili su našu privredu, koja je zbog toga ostala dosta dugo izolovana (odvojena) od uticaja stranog tržišta. Prema tome, u ovom stadijumu izolovane, zatvorene privrede, uticaj novca, može se reći jedva se osjećao, jer su se potrebe podmirivale samo proizvodnjom.

Tek formiranjem nacionalne države, makar i u najprostijem obliku, osjetila se jača potreba za novcem, jer je novostvorenoj državi trebalo obezbjediti sredstva za njeno funkcionisanje. Da bi država došla do potrebnih sredstava, uvela je porez na narod, poznat pod imenom „dacija“. Ovom novinom država je naišla na jak otpor naroda, koji nije imao jasnu predstavu o državi i njenim potrebama, tim prije što ranije nije bio naviknut ni na kakva davanja ovakve vrste, pa ni danak nije plaćao kada su Turci pokušali da ga nametnu.

Zbog toga je država za prvo vrijeme morala često puta primjenjivati nasilne mjere za naplatu dacija. Ipak, na kraju krajeva dacije su uvedene i narod ih je primio kao obavezu prema državi.

U početku dacija je iznosila 60 para na kuću, što u današnjem novcu predstavlja 24 dinara. Učvršćivanjem centralne državne vlasti, rasle su i potrebe države, pa su zato povećavane i dacije. Seljak ih je plaćao novcem, pa je zbog toga bio primoran da prodaje svoje proizvode za podmirenje dacija. Na ovaj način država je posrednim putem ubrzala unošenje novca u seljačku privredu, kao sredstva za plaćanje i razmjenu dobara. Kao posljedica jačeg prodiranja novca u privredu javlja se tržište, gdje je seljak prodavao svoje proizvode i ujedno kupovao trgovačke artikle. Domaće tržište postepeno se razvija, počinju se podizati gradovi sa gradskim stanovništvom, koje je sve više trošilo seljačke proizvode.

Seljak tako biva sve zavisniji o novcu, što ga primorava da svoje proizvode sve više iznosi na tržište. Sa razvijanjem novčane privrede i jačanjem trgovinske razmjene dobara, seljačke potrebe se povećavaju, seljak postaje potrošač sve većeg broja artikala gradske privrede, podrgavajući se postepeno zakonima kapitalističkog načina proizvodnje.

Kapitalizam sistematski počinje da ruši stari privredni poredak i nameće seljaku nove obaveze, kojima se on mora prilagodavati. Međutim, seljak je nesposoban da svoju privredu prilagodi novim prilikama, jer mu nedostaju potrebna sredstva za ovo prilagodavanje. U tom cilju on ipak pokušava da proširi i poveća svoju proizvodnju. Prvo počinje razoravati pašnjake i od stočarskog zanimanja prelazi na zemljoradnju, a zatim počinje da upotrebljava bolje oruđe za obradu zemlje. Pored izdataka za pojačanje proizvodnje i podmirenje drugih domaćih potreba, iz godine u godinu, rasli su državni porezi i drugi nameti, koje je seljak jednim dijelom podmirivao prodajom svojih proizvoda, dok je drugi dio podmirivao zapadajući u dugove.

Kako proizvodima sa svoga gazdinstva nije mogao podmirivati državne dažbine i zadovoljiti svoje potrebe, bio je primoran da se sve više zadužuje. Prema tome on je osjećao veliku potrebu za kreditom koji je bio dvojak: većem broju seljaka bio je potreban potrošni kredit, dok je drugi manji broj tražio proizvodni kredit.

Kao što je manje više bio slučaj i u drugim zemljama, da su prvi vjesnici bili seoske gazde i zelenaši, tako isto je bio slučaj i kod nas. Prvi kreditori seljaka bili su seoske gazde i drugi zelenaši. Oni su kredit davali seljacima uz pravu zelenašku dobit, što je izazvalo siromašenje, naročito onih koji su uzimali za ishranu, jer ovaj kredit nijesu trošili u produktivne svrhe, tj. nijesu ga upotrebljavali za unapređenje i povećanje proizvodnje.

Proizvodnim kreditom koristio se manji broj zemljoradnika, koji su ga ulagali u kupovinu zemlje, stoke i drugog poljoprivrednog inventara u namjeri da povećaju produktivnost svoga gazdinstva. Međutim, kako je kamatna stopa bila zelenaška, uloženi kapital u gazdinstvo nije donosio očekivani prihod, jer je zemljišna renta

(čist prihod sa gazdinstva) bila manja od kamatne stope, koju je zemljoradnik plaćao na uzamljeni novac. Ipak, jedan mali broj gazdinstava sa većim posjedima, većim brojem stoke, sa dovoljnim poljoprivrednim orudem i većim obrtnim kapitalom, sa jeftinom najamnom snagom seoske sirotinje, uspijeva da proizvodi višak proizvoda preko svojih potreba. Ovim viškom proizvoda seoski gazda ostvaruje prihode, bilo da novac daje zemljoradnicima pod zelenaški interes, bilo da dokupljuje zemlju od seoske sirotinje, koja je primorana odvajati parče po parče, da bi se prehranila. Tako postepeno jačaju seoske gazde na račun sitnih i srednjih seljaka. Ovdje počinje prvo difenciranje, raslojavanje sela na seosku sirotinju, srednje seljake i seoske gazde. Sitni i srednji posjednici traže mogućnost za povećanje proizvodnje, s obzirom da je ista bila nedovoljna za prehranu porodice, u razoravanju pašnjaka i naposljetku, u krčenju šuma. Ni ova mjera, koja je imala za cilj povećanje produktivne površine, nije bila dovoljna da obezbijedi i održi gazdinstvo i porodicu. Uz to, oskudica u životnim namirnicama rasla je sa stalnim množenjem stanovništva, tako je jedinica površine ziratnog zemljišta bila opterećivana svake godine sve većim brojem duša. Tako je naprimjer devedesetih godina obrađivano svega 240.000 rala ziratnog zemljišta, a stanovnika je bilo isto toliko, što znači da je na jednog stanovnika dolazilo jedno ralo ziratnog zemljišta. Ova pojava izazivala je zasićavanje sela, višak stanovništva, koje se nije moglo ishraniti od svoga imanja. Na ovaj način, osobito sitni seljaci došli su u položaj da postepeno otuđuju, prodaju ono malo zemlje i stoke, što ih je još vezivalo za selo, i tako postaje seljak bez zemlje. Broj ovih bezzemljaša stalno raste, jer kapital sve više zahvata selo preko zelenaša, tržišta, trgovaca, države u obliku sve većih nameta: poreza, prireza, monopola, taksa, trošarina, kantarina, carina, kuluka i td. Siromašenje sela, pored uticaja kapitala, ubrzavaju i drugi faktori, kao mali žetveni prinos zbog pomanjkanja radne stoke, poljoprivrednih sprava i đubriva, nerodice kao posljedice sušnih godina, grada i drugih elementarnih nepogoda, stočnih bolesti i td.

Ovaj period nemaštine i oskudice poznat je u narodu kao period gladnih godina.

Da bi se koliko-toliko podmirile domaće potrebe u hrani, počinje da se uvozi žito sa strane. Žito je dolazilo uglavnom iz Rusije, da se kako je to negdje zabilježeno, razdijeli besplatno „narodu črnogorskome“. Međutim, žito je prodavala država narodu uz nešto povoljnije uslove od trgovaca, bilo na takozvanu „vadevinu“ (davanje žita narodu na poček do nove žetve, kada ga je morao platiti u novcu), bilo na odradu na državnim putevima. (Iz ovoga se vidi da se zajedljiva fama koja i danas kruži povodom dobijanja ovog žita iz Rusije, da Crnogorci hoće samo „okrunjeno“ i tako da ih pretstavi kao neradnike i gotovane, ni u kom slučaju ne može se odnositi na crnogorski narod, koji je pomenuto žito teškim radom i znojem skupo plaćao).

Razvijanjem saobraćaja, trgovine, tržišta i td. novac obuhvata i cijeli privredni život zemlje i postaje neophodno sredstvo za dalji razvoj privrede. Novac traži država, seljak, trgovac, zanatlija, jednom riječi svima treba. Ova nužnost za novcem svih društvenih redova stvorila je preduslove za pojavu banaka i bankarskog kredita.

Banke su koristile u punoj mjeri oskudicu za novcem, pa su zajmove davale i zemljoradnicima na mjenični kredit uz visoki interes, koji se penjao u ono vrijeme do 15 i 16%. Naravno, da ovako nepovoljnim kreditom seljak nije mogao unaprijediti ti svoje gazdinstvo, jer je ovaj kredit više upotrebljavao kao potrošni za nabavku žita i drugih domaćih potreba. Na ovaj način zemljoradnik je sve više zapadao u dugove, koje nije mogao uredno vraćati s obzirom na strogi mjenički postupak, visoku dobit i male prihode od gazdinstva, pa su zbog toga siromašni zemljoradnici bili primorani da prodaju i posljednje parče zemlje, jer nije postojala nikakva zakonska smetnja za otuđivanje seljačkog minimuma zemlje i stoke, kao što je to bio slučaj u Srbiji.

Seoska sirotinja odvojena od zemlje, odlazi u grad za zaradom, prodajući svoju radnu snagu. Budući, da se ovaj višak radne snage sa sela nije mogao zaposliti u

zemlji, pošto nije bila razvijena trgovina i industrija, odlazi za zaradom preko granice. Međutim, za zaradom preko granice nijesu išli samo seoski proletari, već takođe i srednji seljaci, jer prihodi sa njihovih imanja nijesu mogli podmiriti domaće potrebe, usljed čega su se morali i oni zaduživati. Ovi pečalbari svoju mukom stečenu zaradu slali su svojim porodicama i tako donekle uspijevali da očuvaju svoju imanja, a dijelom i da ih povećaju, ali nijesu uspijevali da očuvaju svoju snagu, pa često ni živote, koje su ostavljali većinom po američkim rudokopima.

Ipak, odlaskom velikog broja seoske sirotinje u pečalbu, proces proletarizacije sela nije se mogao zaustaviti, jer je još uvijek ostajala velika rezerva srednjih seljaka, iz kojih su se registrovali seoski proletari. Oni su bili novi višak radne snage, koji je tražio rada. Jedan dio koji je imao mogućnosti da obezbijedi putni trošak odlazio je za zaradom preko granice, najviše u Ameriku. Drugi dio nadničario je kod imućnijih seljaka i seoskih gazda ili je nalazio zaposlenja na javnim radovima ili u gradu.

Tako je crnogorsko selo pod udarcima kapitalizma pretrpjelo duboki preobražaj. Svojim pritiskom kapitalizam je izvršio ekonomske diferenciranje - raslojavanje sela na bogate seljake, srednje seljake, paupere (siromašne seljake) i seoske proletere. On je na ovaj način podvukao klasnu podvojenost sela i ujedno suprotnost interesa bogatih i siromašnih seljaka. Kapitalizam je pored seljaštva, u okviru jedne savremene države stvorio i nove profesije kao činovnike, zanatlije i trgovce, koji imaju i svoje posebne interese.

Prema tome cijeli privredni život uglavnom je bio podvrgnut zakonima kapitalističkog privrednog poretka, koji je široke narodne slojeve eksploatisao i tjerao u nemaštinu i bijedu. Ali i pored svega toga, iako je kapitalizam kod nas u specijalnom (naročito) obliku produbio jaz između bogatih i siromašnih, izazvao pauperizaciju (siromašenje) širokih seljačkih slojeva i uopšte proleterizaciju (siromašenje) širokih seljačkih slojeva i uopšte proleterizaciju masa, zaveo sistem grube eksploatacije čovjeka čovjekom, donio narodu mnoga zla i pojačao bijedu, on je, s druge strane, u odnosu na izživjeli društveni poredak (feudalizam) i sa stanovišta društvenog razvitka i napretka bio koristan. On nama nije donio ono što je donio velikim kapitalističkim zemljama (razvitak nauke, tehnike, industrije i trgovine, poljoprivredne proizvodnje, saobraćaja i td.) ali je cijelim privrednim i društvenim životom prostrujao duh novog vremena. Privredne snage se razvijaju, potrebe društva se povećavaju, što izaziva stalnu težnju za udobnijim i snošljivijim životom. Ali umjesto da donese koristi svima, on je ubrzo postao nov teret na leđima seljačkih masa. Te mase su počele da traže izlaz iz novih teškoća, vremenom je donosio sa sobom kapitalizam i baš u to vrijeme tj. početkom dvadesetog vijeka zadruga ideja stiže i kod nas, u Crnu Goru.

Pojava savremenog zadrugarstva u Crnoj Gori prije svjetskog rata

Pod uticajem te ideje izazvane sopstvenim potrebama crnogorskog seljaka javlja se zadruga pokret i u Crnoj Gori. Za taj pokret može se reći, da je ovamo došlo iz Srbije, gdje je bio za skoro dvadeset godina svog praktičnog rada uhvatio dubokog korijena u narodu.

Pri pojavi savremenog zadrugarstva u Crnoj Gori poljoprivredne i opšte privredne prilike bile su vrlo teške, jer kao što smo vidjeli iz ranijeg prikaza, široke zemljoradničke mase nijesu bile u stanju da sa svojih imanja osiguraju egzistenciju i održe svoj goli život.

Sa stalnim priraštajem seoskog stanovništva bila je sve veća glad za zemljom i tjeskoba na selu. Seljak je sve više zavisio o novcu i sve više osjećao potrebu za kreditom, koji je za njega bio vrlo skup i teško pristupačan kod tadašnjih kreditora (banaka i zelenaša), ali ipak seljak je bio primoran da sa zadužuje i pod najtežim

okolnostima, zbog čega je zapadao sve više u dugove. Sve je bila veća vezanost seljaka za tržište i kao proizvođača i kao potrošača, pa otuda i dvostruko eksploatacija. Fiskalni (državni) nameti bili su sve veći, dok je seljakov dohodak bio i suviše mali, da bi mogao podmiriti sopstvene potrebe i izdržati ove namete. Zarada izvan svog gazdinstava teško se nalazila. Jednom riječi, sve je bilo više ljudi, a sve manje hljeba.

Pri ovakvim prilikama i naraslim potrebama seljak pokušava da unaprijedi i pojača svoju poljoprivrednu proizvodnju. pa i sama država počinje pokazivati sve veću pažnju unapređenju poljoprivrede te pored ranije preduzetih mjera kao: zavodenje obaveznog predmeta „Ekologija” u Bogosloviji 1869.god., poučavanje školske djece od strane učitelja o osnovama voćarstva, dijeljenja narodu boljih vrsta sjemena žita i krompira, otvaranja 1884^x godine Zemljodjelske škole na Danilovom gradu sa državnim pitomcima, osnivanja društva za podizanje i gajenje šljiva 1882.godine, osnivanja stočarskog zavoda za mlječnu industriju u Nikšiću, ustupanja zemljoradnicima savremenih sprava, alata, raznog sjemena korisnog bilja, vršenje propagande putem naredaba za uvođenje novog sjemena, sadnica voća, naročito šljiva, bolje rase stoke, unapređenja pčelarstva, određivanja uzor - ratara, država potpomaže podizanje vinogradarstva, preduzimaju se mjere za suzbijanje biljnih bolesti i štetočina, osniva većine rasadnika, otvara Poljoprivredno odjeljenje pri Ministarstvu unutrašnjih djela i ustanovljava se Privredni savjet kao konsultativno (savjetno) tijelo za sva privredna i finansijska pitanja u resoru Privrednog odjeljenja.

No sve ove mjere bile su nedovoljne i nijesu imale nekog jačeg uticaja na inteziviranje (jače razvijanje) poljoprivredne proizvodnje, zato što su sredstva za ovu svrhu bila sasvim neznatna, što nije bilo stručnjaka, planskoga rada, i što je narod bio siromašan te nije imao mogućnosti da nabavi odgovarajuće sprave, sjemenje i drugo, koje je zahtijevala napredna poljoprivreda. Eto ovako je izgledalo stanje naše poljoprivrede i seljaka, kada je zadružni pokret došao i kod nas.

Zabilježeno je da su prve zadruge osnovane 1905. ali stvarni praktični zadružni rad počinje tek 1908.godine, kada se počinje sa osnivanjem zemljoradničkih zadruga po selima. Zadruge su osnovane na osnovu „Pravila zemljoradničke zadruge”, koje je bilo izdalo Odjeljenje narodne privrede, a izrađeno prema pravilima Zemljoradničkih zadruga u Srbiji. „Pravila” su služila kao neka vrsta zakona o zadrugama, pošto drugog zakona o zadrugama nije bilo. Ove zadruge bile su kreditnog - rajfajzenovog tipa sa neograničenom odgovornošću (jamčenje cijelom imovinom, a bavile su se i nabavkom poljoprivrednih sprava, sjemena i drugih potreba za poljoprivredu. Zato su ove zadruge bile mješovitog tipa: kreditno-nabavljачke. Ovaj mješoviti tip najbolje je odgovarao ondašnjim prilikama i potrebama zemljoradnika, jer mu je bio potreban i potrošni i proizvodni kredit. Kako je prema pravilima zadruge predviđeno davanje jeftinog i povoljnog kredita zemljoradnicima, to su zemljoradnici rado prihvaćali zadruge i pristupili im. Zbog tih pogodnosti, koje je zadruge obećavala zemljoradnicima i zbog njihovog reškog ekonomskog položaja, i pored toga što je zadrugarstvo dolazilo odozgo (od države) ono se ubrzo raširilo po cijeloj Crnoj Gori, izuzev srezova šavničkog i andrijevačkog.

Od osnivanja prve zadruge od 1908., pa do 1912.godine osnovano je, prema sačuvanim podacima, 23 zadruge, ali najveći broj ovih zadruga osnovano je u 1908. i 1909. godini. Osnovane su bile sljedeće zemljoradničke zadruge po današnjim srezovima: u srezu cetinjskom: 1/njeđuška; 2/ dobrska, 3/ ceklinska, 4.dubovska, i 5. drušićka; u srezu podgoričkom: 1. gornjolešanska, 2. donjolešanska, 3. srednjolešanska, 4. donjogorička i 5. gornjogorička; u srezu danilovgradskom, 1. novoselska, karkovačka, ćurilačka, ždrebaonička i 5. petrušinska; u srezu nikšićkom: 1. nikšićka; u srezu kolašinskom, kolašinska i srezu barskom: 1. godinjska, 2. boljevačka, 3. sottonička, 4. podgorska, 5. gluhodelska i 6. barska.

Škola je zapravo otvorena 1874.godine

Broj zadrugara u ovim zadrugama kretao se od 30 do 100 članova. Članstvo u zadrugama bilo je sastavljeno iz redova srednje imućnih i sitnih seljaka, koji su nastojali da održe svoje posjede i da ih unaprijede. Bogati seljaci i seoska sirotinja nisu bili zastupljeni u članstvu zadruga ili vrlo rijetko. Bogati seljaci nijesu stupali u zadrugu zato što se njihovi interesi nijesu poklapali sa interesima sitnih i srednjih seljaka i što nijesu htjeli da zajednički snose odgovornost za rad zadruge sa onima, koji su ekonomski bili mnogo slabiji od njih i što se nijesu htjeli pomiriti sa zadržanim načelima jednakosti i ravnopavnosti svih članova u zadrugi. Seoska sirotinja, s obzirom na neograničenu odgovornost zadrugara za zadrugu nije ispunjavala uslove, da bi mogla biti član zadruge, a nije ni pokazivala interesa za zadrugu, jer je ona nije mogla poboljšati ekonomsko stanje. Seoska inteligencija - učitelji i sveštenici - prihvatila je zadržnu ideju, širila je i uzimala neposrednog učešća u zadrugama.

Zadruge su poslovale isključivo sopstvenim sredstvima svojih članova, prikupljenim od udjela i uloga na štednju. Zadruge nijesu materijalno pomagane od strane države, te su u tom pogledu bile prepuštene same sebi. Država je pružila samo moralnu potporu zadrugama, propagirajući zadržnu ideju preko svojih organa i dajući im uputstva i direktive za rad. Nije bilo centralnog zadržnog organa saveza - koji bi okupio zadrugu oko sebe, davao im uputstva za rad, vršio reviziju, sa njima poslovao i kreditirao ih. Prema tome, svaka je zadruga poslovala za sebe na svome području bez veze i saradnje sa drugim zadrugama, što je u mnogome kočilo jačanje zadruga i širenje zadržnog pokreta.

I pored toga, što su sredstva zadruge za poslovanje bila vrlo ograničena, zadruge su ipak poslovale i svojim članovima pružale izvjesne koristi. Tako su zadruge davale povoljan kredit svojim članovima onda kada im je bio najpotrebniji. Uz to, one su vršile nabavku savremenih poljoprivrednih sprava i alata, sjemenja kulturnog bilja i drugo. Njihov rad nije se ograničavao samo na ekonomsku stranu, one su ujedno radile i na prosvjećivanju svojih članova, priređivanju poučnih predavanja, nabavkom knjiga i novina. Svojim radom zadruge su uticale na svoje članove i preko njih na druge zemljoradnike u pogledu unapređenja poljoprivrede. One su propagirale savremene metode za bolje obrađivanje zemlje, gajenje stoke, podizanje vinograda i voćnjaka, uvođenje novih korisnih poljoprivrednih kultura. Uz ovu propagandu zadruge su nabavljale za svoje članove gvozdene plugove, vinogradarske prskalice, plavi kamen, sjeme lucerke, voćne sadnice i drugo. Nažalost, zadruge su imale da savladaju mnoge druge teškoće, nedostajali su im zadržni ideolozi, praktični zadržni radnici. Zadržna svijest bila je nerazvijena, privreda nerazvijena i nerazvijen saobraćaj, a bez potrebne materijalne pomoći od države. Zbog toga izvjestan broj zadruga nije uspio da stane na svoje noge, već su se morale likvidirati. Održao se ipak veći broj zadruga, čiji su članovi bili savjesniji, koji su imali praktične zadržne radnike, agilnije zadržne funkcionere i koje su raspolagale sa nešto više sopstvenih sredstava.

Iako ni u ovakvim zadrugama nije bila razvijena kod zadrugara zadržna svijest u većoj mjeri, one su se ipak održale i radile, blagodareći visokom moralu, poštenju, uzajamnom povjerenju i solidarnosti njenih članova. Zadruge su radile i razvijale se sve do balkanskog odnosno svjetskog rata, kada su, zbog ratnih prilika bile primorane da prestanu sa svojim radom.

Baš u trenutku kada su pojedine zadruge počele da izlaze iz organizacione krize i kada je trebalo da razviju jaču aktivnost i da pruže veće koristi svojim članovima, rat ih je ugušio i tako ubrzo skršio mladi zadržni pokret u Crnoj Gori, ne davši mu da dođe do izražaja.

Dugotrajni ratovi, prvo balkanski pa onda svjetski, praćeni sa svim svojim grozotama, desetkovali su ljudstvo, opustošili zemlju, osiromašili i ogoljeli narod, donijeli razne bolesti i glad, ukočili cijeli privredni i kulturni život, onemogućili svaku korisnu akciju naroda koji je težio za prosvjećivanje i jačanje svoje privrede. Zbog toga,

u ovom ratnom periodu koji je Crna Gora nosila punih sedam godina na svojim leđima nije moglo biti ni govora o nekom zadružnom radu.

Zadrugarstvo u novijim prilikama poslije svjetskog rata

Po svršetku svjetskog rata i ulaska Crne Gore u novu državnu zajednicu, predratne zadruge nijesu obnovile svoj zadružni rad, izuzev jedne u srezu danilovgradskom -ždrebaoničke zemljoradničke zadruge. Da se zadruge nijesu obnovile i nastavile svoj započeti rad ima više razloga, a kao najvažniji su: veliki broj zadrugara i zadružnih radnika poginuo je u ratu: zemlja je ratom osiromašena, u Crnoj Gori nije bilo zadružnog saveza, koji bi poveo akciju za ožvljavanje starih zadruga, nije bilo državne inicijative i pomoći za razvijanje zadrugarstva i što je u zemlji vladao opšti privredni poremećaj, kao posljedica minulog rata. Poslije svjetskog rata od 1918 - 1920. nema nikakve zadružne akcije u Crnoj Gori, sa jednim izuzetkom, kako je zabilježeno, a to je osnivanje zemljoradničke nabavljачke zadruge u Nikšiću 1920. godine. Ova zadruge nije se mogla održati, jer nije bilo sredstava niti zadružne svijesti, te je likvidirala 1924. Privatna inicijativa nedostaje, jer nema zadružnih radnika. Takođe ni država ništa ne preduzima za obnovu zadrugarstva, niti pak vrši propagandu za osnivanje novih zadruga, dok se u drugim pokrajinama odmah pristupa obnovi zadrugarstva i živo se radi na okupljanju starih zadruga oko njihovih saveza. U drugim krajevima osnivaju se nove zadruge i novi savezi. Zadrugarstvo dobija subvencije (novčane pomoći) i druge olakšice, u težnji da se prije preko njega, utiče na što brže ozdravljenje i osposobljenje zapuštene poljoprivrede. Međutim, u Crnoj Gori i u ovom međuvremenu, kao što smo rekli, u tome pogledu ništa se ne radi, mada je takva jedna akcija bila kud i kamo potrebija, nego ma u kom drugom kraju. Ovo iz razloga što je crnogorski zemljoradnik, inače slabog ekonomskog stanja, u ratovima bio ekonomski sasvim upropašćen, ostao često i bez kuće, bez stoke kao glavnog vrele njegovog dohotka, bez i najnužnijeg poljoprivrednog inventara i dr. On je bio ostavljen sam sebi bez ičije pomoći, pa je tražio izlaz iz teške situacije u kojoj se nalazio. Prvo mu je trebalo obnoviti živi i mrtvi inventar, a pošto za to nije imao sredstava, morao je tražiti kredit, koji je jedino mogao naći kod novčanih zavoda i seoskih zeleniša uz visoku dobit. Onaj koji nije mogao dobiti ni ovakav zajam, morao je otuđivati zemlju, najčešće uz nisku cijenu. Na taj način jedni su zapadali sve više u dugove, dok su drugi, koji su ostajali bez zemlje, dijelom odlazili „truhom za kruhom“, a dijelom odlazili kao kolonisti i naseljavali zemlju koja im je bila dodijeljena po sprovođenju agrarne reforme, koja je došla kao posljedica pritiska širokih seljačkih masa, koje su bile spremene da same uzmu zemlju. Potrebno je uzgred napomenuti, da ova agrarna reforma nije donijela one koristi koje je zapravo trebalo da donese siromašnom seljaštvu, zašto se ono i borilo.

Uporedo sa sprovođenjem agrarne reforme država preduzima mjere da organizuje koloniste - naseljenike, pa u tome smislu 1922. godine donosi Zakon o agrarnim zajednicama. Ove agrarne zajednice su zadruge za koloniste, a njihov je zadatak bio da uz pomoć države, snadbijevaju koloniste kreditom i poljoprivrednim inventarom. Od takvih zadruga u Crnoj Gori bila je samo jedna, i to u srezu beranskom, osnovana 1924. godine.

Uporedo sa osnivanjem ovih pravih zadruga poslije rata u Crnoj Gori, 1923. bio je osnovan Savez zemljoradničkih zadruga u Podgorici, koji je okupio oko sebe dvadesetak zadruga, koje su postojale samo na papiru. Ovaj Savez bio je kratkoga vijeka. Likvidiran je već 1924. godine. Nije ostalo nikakvog traga o njegovome radu, niti se zna šta je bilo sa njegovom imovinom i arhivom, blagodareći, nekim bivšim funkcionerima ovoga Saveza.

Poslije ovoga vremena pa sve do 1927. godine može se reći da nema skoro nikakvog zadružnog pokreta, izuzev tu i tamo neznatnih pokušaja, koji su se završili sa neuspjesima, jer nije bilo potrebne moralne i materijalne potpore.

Od 1925. godine država nastoji da razvije takozvano kreditno zadrugarstvo pod nazivom „Zadruga za poljoprivredni kredit“. Ovaj tip zadrugarstva širi se u Crnoj Gori i naročito od 1928. uzima maha, tako da zadruge niču jedna za drugom i za kratko vrijeme nije bilo ni jednog sreza u kome nije bilo osnovano po nekoliko zadruga. Tako je tokom 1928., 29., 30., i 31. osnovano u devet srezova Crne Gore oko 50 zadruga. U 1931. godini prestaje se sa osnivanjem ovih zadruga.

Iako nije bila razvijena još zadružna svijest kod zemljoradnika u dovoljnoj mjeri, zemljoradnici su rado pristupali u ove zadruge, jer se od njih nije ni tražila zadružna svijest, niti se ko trudio da tu zadružnu svijest razvija. Seljaku je bio potreban kredit i zadruga mu ga je davala pod povoljnijim uslovima nego što ga je od novčanih zavoda i drugih zajmodavaca dobijao. Uz to, seljak je lako dolazio do kredita, jer su formalnosti oko prijema u članstvo zadruge i dobijanja kredita bile uprošćene. Uprave zadruga bile su mahom sastavljene od ljudi, koji su bili dekretirani i koji su uglavnom gledali svoje lične interese, te nijesu vodili računa o tome, kako će zemljoradnik zadrugar upotrijebiti dobijeni kredit i da li će ga na vrijeme vratiti ili ne. Zbog lošeg gazdovanja funkcionera zadruga sa zadružnom imovinom, svaki je zadrugar gledao da što više očupa od zadruge. On se zaduživao i onda kada mu kredit nije bio baš nužan i tako lakomisljeno padao u dugove, smatrajući da će se, s obzirom na tadašnje dosta visoke cijene poljoprivrednih proizvoda, moći lako razdužiti.

Poljoprivredni prosperitet došao je kao posljedica velike potražnje poljoprivrednih proizvoda, koji su ratom bili iscrpljeni. Međutim, ova povoljna konjunktura poljoprivrednih proizvoda nije dugo trajala, a zemljoradnik je nije iskoristio da unaprijedi svoje gazdinstvo, već je novac najčešće trošio u neproduktivne svrhe. Usljed ove velike potražnje zemljoradničkih proizvoda javlja se utakmica u svjetskoj poljoprivrednoj proizvodnji, što dovodi do nagomilavanja ovih proizvoda na svjetskim tržištima, a time i do obaranja njihovih cijena. Ovo izaziva poljoprivrednu krizu, koja se javlja kod nas početkom 1929. godine, pa se sve više zaoštava naročito još i stoga razloga, što se uskoro sprovodi usred ove poljoprivredne krize i stabilizacija valute (poskupljenje dinara).

Iza poljoprivredne krize 1931. godine nastupa i opšta privredna kriza. Ona naročito pogada zemljoradnika, koji svoje proizvode prodaje sve jeftinije, a industrij-ske plaća sve skuplje.

Poljoprivredna i opšta privredna kriza zatekla je zemljoradnike u Crnoj Gori u dugovima, učinjenim od ranije, pa je usljed nastale krize zapao u nove dugove, a stare nije mogao plaćati. U stare dugove uvukle su zemljoradničke banke, a naročito Državna hipotekarna banka, zadruge za poljoprivredni kredit i njegova lakomisljenost, a u nove je zapadao iz nužde, uzimajući kredit pod mnogo težim uslovima, ali ni jedne ni druge nije mogao plaćati.

Banke, zadruge i zelenaši, kao kreditori zemljoradnika, pritisle su ga za naplatu dugova, prodajući mu stoku i zemlju. Na taj način zemlja je prelazila iz ruka seljaka u posjed banaka i drugih zelenaša. Tako je davanjem poljoprivrednog kredita zemljoradnicima od strane Državne hipotekarne banke i zadruga za poljoprivredni kredit, Hipotekarna banka ostavila zemljoradnika bez zemlje i postala veleposjednik i to baš u Crnoj Gori, gdje vlada prenaseljenost u poljoprivredi i glad za zemljom, dok su mu zadruge za poljoprivredni kredit navalile velike dugove, koje danas mora plaćati Privilegovanoj agrarnoj banci u vidu anuiteta.

Tako je osnivanjem zadruga za poljoprivredni kredit i njihovim nezadrugarским radom zemljoradniku oduzeto, umjesto da mu je pomognuto, a sama zadružna ideja skoro profanisana i uzdrmala povjerenje zemljoradnika u zadrugarstvo.

Ovakvom kreditnom politikom natovareni su ogromni dugovi na leđa siromašnog crnogorskog seljaka, o čemu najbolje govore iznosi njegovog zaduženja. Tako crnogorski zemljoradnici u ovim najtežim ekonomskim prilikama duguju zadruga-

ma za poljoprivredni kredit i novčanim zavodima (državnim i privatnim) oko 65 miliona dinara, dok seoskim kreditorima (zelenošima, trgovcima i gdugim zajmodavcima) duguju najmanje još toliku sumu. Prema tome ukupno zaduženje crnogorskih zemljoradnika iznosi preko 120 miliona dinara, a svi zemljoradnici u Jugoslaviji dugovali su prema jednoj anketi Ministarstva poljoprivrede iz 1932. godine oko 7 milijardi dinara.

Ovako velika suma seljačkih dugova natjerala je upravljače da počnu donositi razne uredbe za razduženje zemljoradnika, počev od 1933. godine, pošto je sam zemljoradnik bio proglasio moratorijum (presta da plaća dugove). Ovim uredbama zemljoradnik se nije koristio. Naprotiv, izgleda da su ove uredbe imale više cilj da se bolesniku da injekcija, kako bi se mogao ponovo uključiti u bankarsko-zelenaški mehanizam, radi dalje eksploatacije.

Priritješnjeni krizom, preopterećeni dugovima, lišeni povjerenja za dobijanje novog kredita (jer su za kredit nesposobni), zemljoradnici su bili upućeni jedino na sopstveno gazdinstvo, koje je inače pri ovakvim prilikama davalo vrlo mali dohodak i bilo nerentabilno, usljed, niskih cijena njegovih, a vrlo visokih cijena industrijskih proizvoda.

Pri ovim teškim ekonomskim prilikama široke seljačke mase preživljavale su teške dane, pa i sada kao i ranije nužda ih nagoni da se organizuju u zadruge.

Opšti talas zadrugarstva, kao još jedini ekonomski faktor u okviru kapitalizma za zaštitu ekonomski najslabijih, koji je bio zahvatio zemljoradnike u drugim krajevima, budi interes i crnogorskog zemljoradnika na zadrugarstvo. U tom periodu tj. od 1931. godine pa na dalje, počinju se osnovati kod nas zemljoradničke zadruge.

Sa osnivanjem novih zadruga ide dosta teško s obzirom na ranije stečena iskustva zemljoradnika sa ranijim propalim zadrugama. Postepeno se ipak osnivaju zemljoradničke zadruge, i to prvo proizvođačke, a zatim, prema mjesnim prilikama i potrebama i druge vrste zadruga. Tako je u periodu od 1931. do 1938. osnovano ukupno 31 zadruga sa oko 1.200 članova. Po vrstama osnovane su sljedeće zadruge: ribarskih 7, stočarskih 8, vinogradarskih 4, voćarskih 1, nabavljачkih 3 i 8 pčelarskih podružina i zadruga.

Po srezovima ove zadruge su raspoređene ovako:

Srez	Vrste zadruga					
	Ribarske	Stočarske	Vinarske	Voćarske	Nabavljачke	Pčelarske
Andrijevića	-	4	-	-	-	1
Bar	4	-	2	-	1	-
Berane	-	-	-	-	1	2
Kolašin	-	-	-	-	-	1
Nikšić	-	2	-	1	-	-
Podgorica	-	-	2	-	-	1
Cetinje	3	-	1	-	1	3
Šavnik	-	2	-	-	1	-

Navedene zadruge učlanjene su kod zadrughnih saveza: Savez sprskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu i Savez stočarskih selekcijskih zadruga u Skoplju, dok su pčelarske podružine učlanjene kod Srpskog pčelarskog društva u Beogradu. Ni ovaj mali broj zadruga nije se mogao održati, već je najveći broj likvidiran uskoro poslije osnivanja iz razloga: što su zadruge bile ostavljene same sebi, i što nije bilo razvijene zadrughne svijesti kod zadrugara; što nije bilo idejnih zadrughnih radnika i agilnih funkcionera, već su na čelu zadruga najčešće bili ljudi, koji su zadruge iskorišćavali za lične svrhe, što su i inicijatori (pokretači) osnivali zadruge i tamo gdje

nije bilo uslova za njihov rad da bi se preko zadruga dočepali izvjesne pomoći, zanemarujući osnovno zadržno načelo samopomoći i da se uspješan rad zadruga može zasnivati i razvijati u prvom redu sopstvenim sredstvima, što nije bilo zadržnog stručnog osoblja za vođenje zadržnih poslova, pa su zadruga bile potpuno zanemarene od svojih revizijskih saveza, što nije bilo saradnje od strane inteligencije, a od strane mjerodavnih nije poklanjana potrebna pažnja razvoju zadrugarstva niti u pogledu zadržne propagande niti u pogledu materijalnog pomaganja zadruga.

Pored svih tih smetnji, koje su stajale na putu razvijanja i jačanja zadrugarstva u Crnoj Gori, ipak je nekoliko zadruga uspjelo da savlada sve prepreke, da se učvrste i povuku prvu brazdu istinskog zadržnog rada. Ovo se moglo postići blagodareći svijesti nekih zadrugara nesebičnom, požrtvovanom i poštenom radu ljudi, koji stoje na čelu ovih zadruga i koji su ih vodili. Takve su zadruga bile ribarska vranjinska zadruga u Vranjini na Skadarskoj jezeru i crmnička vinogradarsko-vinarska zadruga u Virpazaru.

Vranjinska ribarska zadruga osnovana je 1931. godine. Ona je oko sebe okupila sve siromašne ribare sela Vranjina, kojima je jedini izvor za život riba ulovljena u Skadarskom jezeru. Mukotrpan život ovih siromašnih ljudi natjerao ih je da se udruže, kako bi zajedničkim radom i udruženim snagama mogli popraviti svoje teško ekonomsko stanje. Njihovi naponi urodili su plodom i zajednica je omogućila snošljiviji život svojim članovima. Oni su podigli lijep zadržni magacin za soljenje i preradu ribe, nabavili motornu i ribarsku lađu, uveli nove i savršenije sprave za racionalni ribolov i u najnovije vrijeme razvijajući svoj rad, osnovali i nabavljačku zadrugu za snabdijevanje svojih članova svim potrebama.

Dok su ranije ovi zlopatni ribari bili ostavljeni na milost i nemilost gruboj eksploataciji raznih posrednika, dotle oni sada uživaju plodove svoga rada i truda, jer je zadruga uspjela da odstrani posrednike i da posredničku dobit zadrži za svoje zadrugare. I tako dojučerašnje siromašno selo Vranjina pretstavlja danas naprednu zadrugu Vranjinu.

Druga zadruga koja se takode ističe svojim uspješnim zadržnim radom je crmnička vinogradarsko-vinarska zadruga, osnovana 1932. godine u centru crnogorskog vinogorja u Virpazaru, gdje se proizvodi na daleko poznato po svome odličnom kvalitetu - crmničko vino.

Ova zadruga, postavljena na zdrave temelje, izgrađuje se planski i razvija postepeno. Ona je stavila sebi u zadatak da odlične prirodne uslove iskoristi za proširenje i unapređenje vinogradarstva crmničkog vinogorja, da svoje članove osposobi za napredno vinogradarstvo i vinarstvo, da osigura pijacu kvalitetnim proizvodima i da proizvode svojih članova prodaje neposredno potrošačima, i da na taj način ukloni posrednike i postigne bolju cijenu proizvoda, i da vinogradarstvo i vinarstvo učini rentabilnom (korisnom) narodnom provrednom granom. Kao najvažniji preduslov za rešenje postavljenih zadataka je izgradnja zadržnog podruma za zajedničku preradu goržda. U tome cilju zadruga je već pristupila podizanju svoga podruma, koji je ujedno i prvi podrum ove vrste u Crnoj Gori. Kapacitet ovog podruma predviđen je na 25 vagona vina, a moći će se prema potrebi i proširiti. Izgradnja ovog podruma je prva ozbiljnija mjera u rešavanju čitavog niza još netaknutih poljoprivrednih problema u Crnoj Gori, koji zahtijevaju da se već jedanput pristupi ozbiljno i planski njihovom rešavanju.

Ostale zadruga, i to: drušička vinogradarska zadruga, godinjska vinogradarska zadruga, ceklinsko ribarstvo, ribarska zadruga Luka Krnjica, dodoška ribarska zadruga i ulcinjska ribarska zadruga - nijesu još uspjele da se postave na svoje noge. Ipak, i kod njih postoji težnja da se izgrade i organizuju svoje poslovanje. U tome pogledu zadruga čine izvjesne napore, pa su neke među njima kao drušička vinogradarska zadruga i dodoška ribarska zadruga pristupile podizanju zadržnog podruma, odnosno zadržnog ribarskog magacima.

Pored toga, postoji izvjestan broj pčelarskih podružina, koje takode sa manje ili više uspjha posluju i rade na unapređenju i širenju naprednog pčelarstva uvođenjem savremenih košnica i drugog pčelarskog alata i pribora.

Pojava „Seljačke samopomoći” i njen značaj

Kao što smo vidjeli, zaduržni pokret u Crnoj Gori ne uspijeva da zainteresuje i okupi oko sebe široke seljačke mase, kao što je to slučaj u drugim pokrajinama naše države. Još od početka njegove pojave u Crnoj Gori ono stalno ramlje i nema života i snage da se ispravi i razvije svoju djelatnost. Djelimični uspjesi malog broja zadruga su rezultati požrtvovanja i napora samih zadruga i poštenih zadrugarskih funkcionera. Ali ovi njihovi mjestimični uspjesi ograničili su se na dotična podružna zadruga i mali broj zadrugara zemljoradnika. Zbog toga kao i zbog same prirode posla, kojim se ove zadruge bave, one nijesu mogle imati šireg značaja za poboljšanje ekonomskog stanja širokih seljačkih masa u Crnoj Gori i zaštitu njihovih interesa, kao što je to slučaj u drugim krajevima naše države, gdje je već davno sprovedeno organizovanje seljaka na široj zadrugnoj i drugoj ekonomskoj osnovi, pružajući na taj način zemljoradniku velike koristi kao proizvođaču i kao potrošaču. I dok ovi organizovani zemljoradnici preko svojih organizacija uspijevaju da se ekonomski i kulturno podižu, dotle crnogorski zemljoradnik stoji još usamljen i neorganizovan. Njega pritiska ekonomska bijeda i dave razne nevolje: oskudica u ziratnoj zemlji i prenaseljenost, mali žetveni prinosi, nerodne godine, nerazvijena privreda, zaostalo stočarstvo, nerazvijen saobraćaj, rdava politika upravljača itd. Uz to, on mora da snosi i druge tegobe kao: razne državne i samoupravne dažbine (posredne i neposredne poreze, prireze, trošarine, takse, carine) dugove, visoke cijene industrijskih proizvoda, koji mu nameće organizovana industrija (karteli) itd. Sve je ovo i suviše beliko breme koje je natovareno na njegova slaba leđa, što ga stalno drži u oskudici i nemaštini i ometa njegov napredak.

Naposljetku, nevolja primorava i crnogorskog seljaka da se organizuje i da bi udružen lakše mogao savladati teškoće sa kojima se bori. Tako je nevolja kumovala rađanju jedne zadrugne organizacije, koja u sebi nosi ideju zajedničkih interesa, našla je svoje pravo ime u „Seljačkoj samopomoći”, koja za kratko vrijeme uspijeva da postane masovna ekonomska organizacija crnogorskih seljaka. Ona je to mogla postati, jer je stvorio narod i odredio joj zadatke prema svojim životnim potrebama i stremljenjima.

„Seljačku samopomoć” osnovali su seljaci uz saradnju svoje inteligencije na osnivačkoj slupštini na Cetinju 18.septembra 1938. godine poslije mnogih dogovora i savjetovanja. Nazvali su je: Zemljoradnička nabavlačko - prodavačka zadruga S.O.J. „Seljačka samopomoć”. Osnivačkoj skupštini prethodio je sljedeći poziv upućen od strane osnivača:

Poziv na osnivačku skupštinu „Seljačka samopomoć”

Na dan 18.septembra ove godine u nedelju u 10 sati prije podne u prostorijama sokolane na Cetinju, osnovaće se „Seljačka samopomoć” zemljoradnička nabavlačko-prodavačka zadruga za svu Crnu Goru.

Cilj je ove zadruge, da na prvom mjestu, koliko-toliko pomogne seljaku u borbi radi spasavanja od gladi, koja ove godine, zbog nerodice, uveliko prijeti, skoro čitavoj ovoj pokrajini.

Zadruga će u svome okrilju organizovati odbor za narodnu pomoć, radi prikupljanja priloga za najsiromašnije familije, koje budu ostavljene same sebi bez ikakvih sredstava i radne snage.

Zadruga će se truditi da od Ministarstva saobraćaja dobije za ovaj kraj besplatan podvoz kukuruza, u kom bi slučaju zadruga otvorila svoje prodavnice za zadrugare, kako bi dobijali žito mnogo jevtinije nego kod trgovaca.

Zadruga će raditi bez ikakvog profita. Njezin je cilj samopomoć seljaka u borbi sa lihvarima i špekulantima, da ne iskorišćavaju njegov izuzetno težak položaj.

Zadruga će obavljati i sve druge potrebe, te će ih bez ikakve zarade ustupati svojim zadrugarima. Jednom riječju, nastojeće da iz svoje sredine istisne sve posrednike između proizvođača i potrošača.

Isto tako zadruga će nastojati da svim seljačkim proizvodima obezbijedi što pristojniju cijenu, a naročito će povesti računa o tome da seljaci, zbog bijede u koju su zapali ne prodaju stoku uz besćenje.

Sredstva za postignuće ovih ciljeva su prvjenstveno zadrugarski ulozi (udjeli).

Svaki zadrugar mora uplatiti bar jedan udio (ulog) u iznosu od 50 dinara. Jedan zadrugar može imati i više udjela. Siromašnim seljacima daće se odakšica tako, da plate pri upisu samo dva dijela udjela, a tri tokom prve godine.

Ovaj se ulog ne smije utrošiti, već će služiti kao obrtni kapital i podloga za sticanje kredita kod glavnog zadrugarnog saveza i drugih kreditnih ustanova.

Svi udjeli (ulozi) moraju se zadrugarima vratiti natrag, onda kad u smislu zadrugarnih pravila istupe, ili kad zadruga sama likvidira.

Zadruga se osniva po najnovijem zakonu o privrednim zadrugama te podleže kontroli reviziji od strane revizijskog saveza. Za pravilno poslovanje zadrugino po zakonu odgovara upravni i nadzorni odbor cjelokupnom svojom imovinom. Osim toga u upravu zadruge će ući i oni ljudi, koji su istinski prijatelji rala i motijke, a koji su svojom prošlošću dokazali svuda i na svakom mjestu moralnu i materijalnu ispravnost.

S obzirom na gore izloženo i očajan položaj seljaka, koji pogružena srea praznih ambara sa svojom familijom očekuje teške dane zle kobi gladi, spravom računamo da se neće naći ni jednog poštenog čovjeka u ovom našem kraju, koji neće objeručke pomoći ovaj plemeniti poduhvat.

„Stoga, ko iole može, neka dođe na osnivačku skupštinu!”

Kao što se vidi sami poziv za osnivačku skupštinu „Seljačke sapomoći” najrečiti-je govori, o teškim ekonomskim prilikama u kojima su se nalazili crnogorski seljaci, uoči osnivanja Zadruge, i kakva je bila ljuta nevolja, koja ih je potstrekla da pristupe osnivanju zadruge. Pored toga iz, poziva se vide i najvažniji zadaci koji se pred Zadrugu postavljaju i kakvim sredstvima, što znači da je Zadruga još u početku prihvatila osnovno zadrugarno načelo samopomoći i tako svoj rad postavila na zdrave temelje. Njen zadatak pravilima predviđen je sljedeći:

1. da nabavlja sredstva za proizvodnju i potrošnju i da ih ustupa svojim zadrugarima,
2. da prima od svojih zadrugara njihove zemljoradničke proizvode i preradevine, koje su oni sami sa svojim članovima porodice ili radnicima proizveli, da ih grupišu po vrstama i kakvoći i da se stara o njihovoj najboljoj prodaji,
3. da štiti članstvo i djela u pravcu, zdravstvenog, prosvjetnog i socijalnog podizanja i osiguranja svojih članova i njihovih porodica, i
4. da u cilju pribavljanja novčanih sredstava za svoje poslovanje, prima na čuvanje i pod interes uštede, kako svojih zadrugara, tako i od drugih ulagača.

Zadruga je osnovana sa 40 članova sa udjelom od 50 dinara, a učlanjena je kod „Gospodarske sloge” u Zagrebu.

Medutim, zadruga se prethodno obratila Glavnom savezu srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu, radi učlanjenja kod istog, ali nije naišla na potrebno razumijevanje, kako u pogledu njene organizacije, tako ni u pogledu kreditiranja. Zatim, Zadruga se po istoj stvari obratila Savezu srpskih zemljoradničkih zadruga u Novom Sadu, ali je odbijena s motivacijom da je zbog velike udaljenosti Saveza od sjedišta Zadruge, Savezu nemoguće obavljati reviziju i poslovanje sa zadrugom.

Napokon, Zadruga se učlanila kod „Gospodarske sloge” u Zagrebu od koje je odmah dobila kredit od 150.000 dinara.

Tek što je Zadruga osnovana počeli su joj postavljati prepreke razni neprijatelji naroda, koji su u razvijanju zdravog narodnog zadrugnog pokreta gledali ugrožavanje svojih vlastitih pozicija i interesa. I umjesto da ove narodne štetočine ostvare svoje razorne namjere i Zadrugi onemoguće njen konstruktivni, plemeniti i opšte narodni korisni rad, one su naprotiv izazvale još čvršće međusobno povezivanje zadrugara i njihovo okupljanje oko Zadruge. Sve ove smetnje ukazivle su zadrugarima da su oni na pravom putu organizovanja i ostvarenja svojih nastojanja i da samo u tome pravcu treba istrajati. Uz ove smetnje zadruga je imala da savlada i smetnje materijalne prirode, jer su joj nedostajala potrebna sredstva da otpočne rad.

Pa ipak, i pored svih smetnji, Zadrugi je pošlo za rukom da uskoro po osnivanju otpočne sa svojim poslovanjem. Rad je otpočela sopstvenim sredstvima u iznosu od 1.000 dinara i pomenutim kreditom od 150.000 dinara koji je dobila na lično povjerenje od „Gospodarske sloge”.

Od niza zadataka, koji su se postavljali pred Zadrugom, ona je pristupila rešavanju onog najprešnijeg, a to je snadbijevanje svojih članova osnovnom namirnicom - ljebom. Tako je Zadruga počela sa uvozom kukuruza, pšenice i brašna baš u pravom času, kada je glad već bila na pomolu zbog nerodice, a organizovani profiteri se spremali da iskoriste ovu narodnu nevolju i da ostvare ogromne zarade, određujući cijene žitaricama po svojoj volji.

Uvozom hrane za svoje članstvo Zadruga vrši i nabavku plavog kamena, te i kod ovog artikla utiče na znatno obaranje mjesnih cijena i na taj način izbija posrednicima profit iz šaka.

Razvijanjem svoga poslovanja Zadruga postiže sve veće rezultate: njen prestiž kod seljaka raste, ona im uliva vjeru u sopstvena pregnuća, jer im brzo i neposredno pruža koristi, što izaziva masovni priliv članstva u Zadrugu i jačanje zadrugnih redova.

Povećanjem članstva Zadruga svoje poslovanje proširuje na sve veće područje, osnivajući svoja povjereništa sa prodavnicama u Crnoj Gori i Boki. I pored centralne prodavnice na Cetinju niču zadrugne prodavnice jedna za drugom u Rijeci Crnojevića, Podgorici, Spužu, Danilovgradu, Nikšiću, Virpazaru, Beranama, Golubovcima, Čeklicima, Petrovcu na moru, Vilusima, Šavniku i Svetom Stefanu. Ukupno, dakle, osnovano je za prvu godinu poslovanja Zadruge 13 prodavnica. Preko ovih prodavnica Zadruga razgranjava svoje poslovanje na sve veći krug zemljoradnika, tako da je na kraju prve godine svoga rada imala 3.115 zadrugara odnosno domaćinstava, koja predstavljaju oko 20.000 duša sa 3.192. udjela.

Prema godišnjem izvještaju Upravnog odbora Zadruge o poslovanju u toku 1939. godine, Zadruga je uvezla i svojim zadrugarima ustupila brašna 180.000 kg, pšenice 220.000 kg i kukuruza 1.500.000 kg ili ukupno 190 vagona hrane. Pored toga, nabavila je za svoje zadrugare 30.000 kg (3 vagona) plavog kamena. Ovim poslovanjem zadruga je za prvu godinu svog rada učinila ukupni promet od 13.818.009,28 dinara i tako je ona za kratko vrijeme postala značajan faktor za snadbijevanje stanovništva hranom i ujednio regulator cijena na mjesnom tržištu. Svojim cijenama žitarica, koje su bile redovno niže od trgovačkih, zadruga je koristila ne samo svojim članovima, nego i nečlanovima - širokim masama - time što je regulisala cijene žitaricama na domaćem tržištu i onemogućavala njihovo nepravedno podizanje. Ona je to regulisanje vršila tako da je već kod prve nabavke hrane istu ustupala zadrugarima za 40 dinara po kvintalu niže od mjesnih trgovačkih cijena, zatim za 53 - dinara i na kraju za punih 70 dinara po kvintalu. Tako je isto regulisala cijene plavom kameanu, ustupajući ga zadrugarima po 6,50 dinara po kilogramu, dok se isti prodavao u trgovačkim radnjama po 8, pa čak i po 9 dinara po kilogramu.

Ovakvim svojim radom Zadruga je vršila pritisak na tržište, da su trgovci često puta bili prinuđeni da spuštaju cijene žitarica i plavog kamena i ispod nabavne cijene.

Prodajući jevtinije od trgovaca, samo na žitaricama Zadruga je uštedila svojim zadrugarima više od- 1.000.000 dinara i uz to još povećavala sopstvena sredstva u vidu čistoga viška za 161.306 dinara, a da i ne govorimo koliko je miliona uštedjela nezadrugarima utičući posrednim putem na regulisanje cijena žitaricama.

I pored svih prepreka i teškoća, koje je Zadruga imala da savlada u toku prve godine svoga poslovanja, ona ipak uspijeva da na kraju prve svoje poslovne godine postigne odlične rezultate, izade ojačana moralno i materijalno, što joj daje snage i poleta, da sa još većim i širim razмахom nastavi svoj rad u drugoj poslovnoj godini.

Koristeći se stečenim iskustvom prve godine svoga rada i sa povećanim sopstvenim sredstvima, Zadruga je nastavila svoje poslovanje sa većom aktivnošću, vršeći još i dalje u prvom redu nabavku žitarica, a zatim i drugih artikala prema zahtjevima i potrebama svojih članova.

Uz pojačanu aktivnost u nabavci životnih namirnica, javlja se i sve veći priliv zadrugara, što izaziva potrebu za osnivanje novih prodavnica. I tako pored već osnovanih povjereništava sa prodavnicama u 1939. godini osnivaju se nove prodavnice u sljedećim mjestima: Lješkopolju, Grahovu, Žabljaku, Petrovićima (srez bilečki) i u Ulcinjju.

Na taj način Zadruga proširuje svoj djelokrug rada na sve veće područje i na sve veći broj zadrugara. Koliko je Zadruga živo radila u ovome pravcu najbolje se vidi po tome što je samo za prvih 8 mjeseci poslovne 1940. godine nabavila preko 300 vagona hrane i spustila je svojim članovima preko prodavnica opet uz znatno niže cijene od cijena na domaćoj pijaci. Pri prevozu ove hrane Zadruga je uživala dijelom besplatan podvoz, a dijelom je plaćala punu podvoznu tarifu na državnim željeznicama.

Zadruga nastoji da pored nabavke životnih namirnica ostvaruje i svoje druge zadatke. Tako je ona ove godine posredovala prilikom otkupa vune, kojoj je država bila odredila cijenu. Ovim posredovanjem odnosno otkupom vune od proizvođača za račun Prizada (privilegovanog izvoznog društva), Zadruga je imala namjeru, da zaštiti proizvođača vune od špekulacije i da im onogučići da zaista postignu predviđenu cijenu za vunu. Ona je ovo svoje nastojanje i ostvarila otkupivši preko 100.000 kg vune i na taj način neposredno koristila proizvođačima, javljajući se i u ovoj akciji kao zaštitnik zemljoradničkih interesa.

Nabavkom hrane i drugih potreba kao i posredničkom akcijom pri otkupu vune Zadruga je učinila promet u toku svoga osnomjesečnog poslovanja u 1940. godini u ukupnoj sumi 34.500.000 dinara, a njena sopstvena sredstva porasla su na 750.000 dinara. Povećana sopstvena sredstva pružaju Zadruzi mogućnosti, da pored dosadašnjih poslova počne pomišljati na razgranjivanje svoga daljega rada.

Mada najveću pažnju Zadruga posvećuje ekonomskom podizanju svojih članova, ona ima stalno pred očima i druge zadatke, koji čekaju na svoje rešenje. Među ta goruća pitanja spada i pitanje zdravstvene zaštite zemljoradnika. Javna zdravstvena služba u Crnoj Gori je vrlo rdava. Niti ima dovoljan broj bolnica, niti bolesničkih kreveta, niti ljekara, niti jevtinih lijekova, niti često materijalnih sredstava za najnužnije bolničke potrebe. Jednom riječju, čuvanje narodnog zdravlja je skoro potpuno zanemareno.

I ovakva kakva je, zdravstvena služba i ljekarska pomoć su teško pristupačne naročito širokim seljačkim masama, pa nije ni čudo što su ove mase najčešće upućene na razne nadriljekare - travare.

Da bi se koliko - toliko zdravstvena zaštita zemljoradnika popravila i da bi mu se pružila brza i jevtina ljekarska pomoć, kao i jevtini lijekovi, Zadruga je u svome krilu

organizovala i Zdravstvenu zadrugu na Cetinju, što znači da će zdravstvena pomoć postavljena na ovakvoj osnovi, biti i najbolja pomoć, jer su sami zadrugari uzeli na sebe brigu o čuvanju svoga zdravlja.

Kako su se sve više razvijali poslovi Zadruga to je uporedo raslo i njeno članstvo. S obzirom da se rad Zadruga nije ograničio samo na selo i seljaka, već i na ostali dio radnoga naroda van sela, to su u članstvu zadruga zastupljeni pored zemljoradnika, u manjem broju i druge profesije kao: zanatlije, šoferi, učitelji, profesori, sveštenici, oficiri, sudije, ljekari, agronomi i drugi činovnici raznih struktura. Ukupno članstvo Zadruga danas broji 7.560 zadrugara ili oko 50.000 duša sa 7.637 udjela od kojih je uplaćeno 94%.

Nezemljoradničko članstvo Zadruga predstavljaju činovnici, zanatlije i dr. koji su prirodno svoga poziva vezani za varoš. I ovo članstvo Zadruga nalazi se danas u vrlo teškim materijalnim prilikama pod udarcima opšte i nepodnošljive skupoće. I u cilju olakšanja njihovog položaja i da bi im pružila jeftinu i zdravu hranu uz stvarne režijske troškove, Zadruga je otvorila Trpezu na Cetinju 1. decembra 1940 godine. Otvaranjem ove Trpeze Zadruga počinje da ostvaruje još jedan zadatak u korist svojih članova potrošača.

U ovoj drugoj poslovnoj godini Zadruga je, kao što vidimo, vrlo živo radila na nabavi hrane, razgranala svoje poslovanje, proširila svoju korisnu akciju i na druge sektore rada, i zabilježila, već do sada nesumnjive uspjehe, na koje joj mogu pozavidjeti i sami neprijatelji.

Za ovako postignute uspjehe za nepune dvije godine svoga rada, Zadruga ima da zahvali svojim idejnim tvorcima, koji su je već od osnivanja postavili na zdrave temelje, svijesti mnogobrojnog članstva na koje se oslanjala kao u poštenom, agilnom i nesebičnom radu njenih funkcionera, koji sa puno volje i razumijevanja vode ovu seljačku ustavovu.

Ali pored akcija, koje je zadruga preduzimala i već u njima pokazala lijepe rezultate, pred njom stoje još mnogobrojni zadaci, koje misli da ostvaruje u korist svojih članova proizvođača i potrošača.

U dosadašnjim akcijama Zadruga se manje više pojavljivala kao nabavljač, što je bilo uslovljeno potrebama njenih članova. Međutim, njena je dužnost takode i da organizuje proizvođače, radi što boljeg unovčenja njihovih proizvoda i da na taj način utiče na unapređenje same proizvodnje. Uz ovaj njen rad oko organizovanja potrošnje, proizvodnje i zdravstvene zaštite, pred Zadrugu se postavlja i kulturno prosvjetni rad na selu.

Ako se sada poslije ovoga kratkog prikaza, osvrnemo na stvaranje, organizaciju, rad, pokazane uspjehe, broj i sastav članstva Zadruga „Seljačka samopomoć“, vidjećemo u njoj jedan snažni narodni pokret, koji teži da sopstvenim snagama, na bazi samopomoći poboljša ekonomski i socijalni položaj svojih pripadnika i tako stvori jedan snošljiviji život u okviru današnjeg društva. Takode ćemo vidjeti, da je ona podigla vjeru u organizovani rad, pokazala šta se može postići udruženim snagama, iako malim sredstvima, i na koncu pokazala je da i u Crnoj gori, zadrugarstvo može imati puno uspjeha.

Privredni, politički i kulturni život kroz koji je prolazio crnogorski seljak do danas, vječito vezan za zemlju, pritiješnjen nemaštinom, lomljen ratovima, u stalnoj bijedi i krizi i društveno potisnut, nije mu omogućio da se razvija, jača i da stvori jedan bolji i udobniji život.

Mnogo zla i nevolje prošlo je preko njegove glave, ali on je sve to izdržao, zahvaljujući njegovoj životnoj otpornosti borbenosti duha i vječitoj težnji za boljim.

Prvobitne kućne zajednice, unutra jake i otporne, bratstvenički i plemenski komuni, zajednička dobra svih, prve zemljoradničke zadruga do „Seljačke samopomo-

ći" to je dug i težak put crnogorskog seljaka, to je put njegovog života i njegove borbe.

Krupni društveni događaji razbijali su okvire njegovog života i gurale ga naprijed u nove oblike i na nove puteve.

Savremeno zadrugstvo, koje je crnogorski seljak već prihvatio, ne može mu donijeti ono, što on želi i zašta se zalaže. Ono mu može olakšati svakodnevni život, povezati ga, ojačati i pokazati mu put koji je pred njim. Ono ne može, po današnjim uslovima života i opštih društvenih prilika, riješiti pitanje njegova života i njegove budućnosti. Ali zato ono će mu ukazati na ono što mu smeta, što mu stoji na putu i koči njegov napredak. Ono će mu pokazati put, kojim mora otići i kojim će stići do jednog doljeg i pravednijeg društvenog uređenja.